

Performativnost a gramatické kategorie slovesa

MILADA HIRSCHOVÁ

Performativity and verbal categories

ABSTRACT: The article deals with specific features pertaining to the verbal categories of person, mood (partially voice), tense and aspect in illocutionary verbs arising from the occurrence of mentioned verbs in performatively used utterances (in the basic form of the 1st person singular indicative, present tense imperfective). The notion of performativity is explained as a pragmatic value of an utterance, based on the accomplishment of a deed (act) denoted by the lexical meaning of a *verbum dicendi* while the core of the speech act performance consists of the coincidence of locution and illocution (in an Austinian sense). The essential prerequisite making the utterance suitable for performative use is deemed to lie in its temporal qualities, shown through Reichenbach's tense deconstruction.

Key words: performativity, coincidence of locution and illocution, tense deconstruction

Klíčová slova: performativnost, koincidence lokuce a ilokuce, dekonstrukce časových významů

0. Pojem performativnosti

Jako performativnost se v návaznosti na Austina (1962) tradičně označuje vlastnost některých výpovědí, kterou lze popsat jako realizaci (performanci) skutku označeného lexikálním významem slovesa. Sama performance jistého „skutku“ provedeného řečí (výpovědní událost), která má časový rozměr, se skládá z několika simultánně probíhajících aktů dílčích. Je to jednak akt lokuční, který se podle Austina skládá z aktu fonetického, aktu fatického a aktu rétického, jednak akt ilokuční. Lokučním aktem je tedy pronesení smysluplné výpovědi, která je foneticky i gramaticky nedefektní a má význam a referenci, kontextově jí byl přiřazen určitý význam (srov. Hirschová, 2002a, s. 253). Aktem ilokučním je výpovědi přiřazena určitá „síla“ vyplývající ze záměru produktora. Řečovým skutkem/aktem¹ však může být míněn i výsledek této performance (zaznamatelná výpověď), s nímž lze v popisu nakládat jako s jednotkou. Ilokuční síla tohoto „výsledku“ má v komunikaci jisté perlokuční konsekvence (u Austina akt perlokuční) projevující se mj. v akomodaci kontextu,² v reagování komunikačních partnerů, ve změ-

¹ Označení „řečový akt / mluvní akt“ pokládáme za terminologické varianty, které nezakládají pojmovou (konceptuální) diferenci, a to ani za předpokladu, že ve stopách české verze Kursu obecné lingvistiky akceptujeme Čermákův překlad Saussurova „parole“ jako „mluva“ a „řeč“ vyhradíme pro „langage“. Jednak bychom pak následně museli angl. „speech“ důsledně překládat jako „mluva, mluvní“ i ve spojeních „speech activity“, „speech strategy“ aj., jednak (především) není důvod předpokládat, že Austinovy „speech acts“ jsou s de Saussurem jakkoli pojmově srovnatelné. Je u nich totiž podstatný aspekt ilokuční, tedy skutkový, jenž je chápán jako univerzální (rovněž tak u Searla, 1969, 1976, 1979), a vztáhnout jej k „parole“ nebo „langage“ je tedy problematické – podle Searla jsou ilokuční akty jazykovými univerzáliemi, jejich realizace v jednotlivých jazycích je jazykově specifická. Lokuční a perlokuční aspekt „speech acts“ k Saussurovi pojmově ani terminologicky nelze vztáhnout vůbec. Je ostatně nejisté, zda Austin jako filozof Saussurovo dílo vůbec znal, v referenčních odkazech v knize *How To Do Things with Words* se toto jméno nevyskytuje. Jako syntakticky univerzální chápe performativnost Ross (1970).

² Akomodací kontextu se velmi zhruba míní zpětná reinterpretace nebo dointerpretování předcházejícího diskurzu, přičemž v rozmluvě se následně pokračuje, jako by akomodovaný kontext byl kontextem výchozím (srov. Heim, 1991; Kamp – Reyle, 1993; Hajičová, 2000).

nách mimojazykové skutečnosti apod. (Kompletní realizace řečového jednání vždy předpokládá přijetí na straně adresáta, viz Austinův termín *uptake*.) Řečový akt může být realizován přímo, zejména užitím tzv. performativní výpovědi (za přímou realizaci však Austin považoval také výpovědi imperativní, označované jako tzv. primární ilokuce), nebo nepřímo, kdy zjištění ilokuční síly předpokládá na straně adresáta inferenční proces vázaný na komunikační situaci, zpravidla označovaný jako konverzační implikatura. Běžně se předpokládá, že performativní (přesněji řečeno performativně použitelné) jsou zejména výpovědi obsahující tvar 1. os. sg. ind. prez. imperfekta, a to v aktivu, s performativností tedy souvisejí kategorie osoby, způsobu, času a vidu. Rod slovesný je pro explicitní performativní výpovědi primárně aktivní (mluvčí otevřeně něco „koná“). U výpovědi, jejichž formulace užívá tvarů pasiva (viz níže v 1.1.), je zásadní, že jejich užití představuje aktivní sdělení, performativnost se netýká ilokučního slovesa v pasivním tvaru, které je v těchto výpovědích obsaženo. Mluvíme zde o gramatických kategoriích, je však nutno mít na paměti, že s výjimkou vidu jde o gramatikalizované pragmatické koncepty vázané na situační deixi (osoba a čas) a o projev tzv. primární ilokuce (způsob). V následujícím textu se pokusíme ukázat, jaká jsou performativností podmíněná specifika, která můžeme u těchto kategorií vysledovat, resp. jak se uvedené kategorie k samému faktu „performativnosti výpovědi“ vztahují.

0.1. Předdesíláme, že performativnost se týká takových sloves, která je možno obecně charakterizovat jako *verba dicendi* a která pojmenovávají činnost, jež je realizovatelná simultánně, právě pronesením výpovědi v uvedeném tvaru. Pro Austina byla na prvním místě „skutková“ podstata takových výpovědí, jejich jazykové ztvárnění chápal jako sekundární a připouštěl v tomto ohledu poměrně značnou variabilitu (srov. Austin, 1962, s. 53–66). Performativnost definuje vágně, podstatné pro něho bylo, že pronesení výpovědi představuje/uskutečňuje čin (*act*). Tento Austinův přístup se v pozdějších pracích různých autorů udržel, často vyústil do skeptického názoru, že určit druh ilokučního aktu v závislosti na užitých vyjadřovacích prostředcích není možné. Zde je ovšem nutno podotknout, že indikátory ilokuční síly výpovědi a „znaky performativnosti“ se zpravidla (a to mylně) zaměňují – ani nejexplicitnější indikátor ilokuční síly, jakým je explicitní performativní formule, nemůže sám o sobě zaručit, že daná výpověď je performativní. Performativní může být pouze užití takové výpovědi. Znaky, resp. kritéria performativnosti se v české lingvistice pokusil stanovit M. Grepl (Grepl – Karlík, 1998, s. 436). Uvádí mezi nimi přítomnost výše zmíněné slovesné formy, možnost klást po slovese výraz *tímto* (Austinovo *hereby*; Austin, 1962, s. 57–58), nemožnost užití v záporné podobě (s výjimkou aktů ‚nedovolení‘ a vyjádření ‚nesouhlasu‘), nespojitelnost s epistémickými částicemi typu *patrně, asi* a nespojitelnost s vyjádřením časových a místních okolností. (Vedle indikativu však Grepl připouští i performativní platnost výpovědi s kondicionálem, a to zejména u tzv. nezavazujících výzev. To evidentně souvisí se skutečností, že M. Grepl všeobecně věnuje velkou pozornost rozmanitým formám indikace jednotlivých ilokučních/komunikačních funkcí, s viditelnou snahou o jejich odstupňovanou klasifikaci z hlediska jednoznačnosti a obvyklosti.) Greplovo vymezení performativního charakteru výpovědi se, jak vidět, opírá hlavně o charak-

teristiky negativní (co ve výpovědi být „nesmí“, aby mohla být užita performativně). Problematicnost pozitivního vymezení performativnosti je nejpravděpodobněji způsobena tím, že jazyková forma je zde sice podstatnou podmínkou, rozhodující pro performativnost – neperformativnost jsou však faktory pragmatické (funkce v konkrétním diskurzu). K lingvisticky postižitelným rozdílům mezi neperformativními výpověďmi (konstativy, tvrzeními, zprvu kladenými do protikladu k výpovědím performativním) a typickými výpověďmi s performativní platností patří zejména to, že u konstativů lze zjišťovat jejich pravdivost/nepravdivost a jejich formální vlastnosti nejsou specifikovány (s výjimkou Searlem, 1976, později postulovaných *assertives* s performativními formulami *sděluji, oznamuji, informuji* apod.). Skutečnost, že v explicitních performativních výpovědích vystupují primárně verba dicendi, se reflektuje v tom, že slovesa jako *zahajovat, ukončovat, rušit, otevírat*, jež často vystupují v úředních nebo ceremoniálních komunikátech, se stávají slovesy mluvení sekundárně, právě tím, že vystupují v roli „uskutečňovatelů“ příslušného aktu (srov. např. reprodukci uskutečněného projevu *Jednání zahájil děkan slovy...*).

0.2. U performativně použitelných sloves/výpovědí se v současnosti jako zásadní charakteristika uplatňuje koncept koincidence, a to v návaznosti na práce Erwina Koschmiedera, který v 30. letech 20. století ve svých pojednáních o slovesném vidu v polštině hovořil o tzv. koincidenční nedokonavosti. Jako koincidenční označuje případy, kdy samo vyslovení jistého tvaru slovesa je zároveň tou činností, kterou dané sloveso pojmenovává, tj. např. užití tvaru *prosím* je zároveň uskutečněním prosby (Koschmieder, 1934, s. 109). Tato Koschmiederova definice koresponduje s běžně přijímanými vysvětleními toho, co je performativní užití (ilokučního) slovesa. Performativnost výpovědi je ovšem, jak již bylo uvedeno, determinována faktory pragmatickými. Jak říká John Searle (1979), každá výpověď je performancí jistého řečového aktu, což platí i pro ony dříve oddělované konstativy (*assertives*, akty tvrzení), ale jen některé výpovědi jsou performativní, tj. realizují právě jeden určitý řečový akt. Jejich forma je pouze předpokladem k tomu, aby mohly být performativně užity. Každé performativně použitelné sloveso je ilokuční (pojmenovává jistou ilokuci, „sílu“ vyplývající ze záměru mluvčího), naopak to však neplatí. Ilokuční sloveso může, ale nemusí pojmenovávat určitý specifický řečový akt, může např. vyjadřovat jen různé odstíny realizace jednoho a téhož řečového aktu (který sám o sobě je definován jinými faktory než jen jazykovou formou) – to platí např. pro slovesa *oznamovat, sdělovat, zmiňovat, dodávat, poznamenávat, zdůrazňovat*, která vyjadřují jen různé fazety (způsoby) sdělování, protože předávání informace je zde základním ilokučním záměrem produktora. Mezi jazykovým ztvárněním výpovědi a její ilokuční platností (tj. interpretací, která je na straně mluvčího/produktora vůči adresátovi intendována) není v zásadě žádný prediktabilní a vynutitelný (defaultní) vztah, interpretace každé výpovědi (výpovědní události) se odvíjí od užití v konkrétní situaci, a proto např. formálně identická výpověď při opakování performativnost ztrácí, protože už není performancí řečového aktu, ale informací o takové performanci:

- (1) *Navrhuju ti, abys v neděli přišel na oběd. – Co to povídáš? – Navrhuju ti, abys v neděli přišel na oběd.*
- (2) *Sděluju ti, že tu zkoušku jsem udělal. – Promiň, nerozuměla jsem. – Sděluju ti, že tu zkoušku jsem udělal.*

Performativnost je pravidelně suspendována (viz také Greplovo vymezení výše) rovněž dodáním časových adverbii *právě, zrovna, znovu*, která explicitně poukazují na nekoincidenčnost výpovědi a řečového aktu:

- (3) *Cože? – Znovu ti navrhuju, abychom odešli.*

Přímá performance řečového aktu se neuskuteční i v případech, kdy tvar 1. os. sg. prez. imperf. má jako komplement informaci neexplicitní, v níž je propoziční složka naznačena (zastoupena) pronominálně nebo adverbálně:

- (4) *Vysvětluji ti, kudy se dostaneš na nádraží.*
- (5) *Oznamuji vám, kdo uspěl v konkurzu.*

U podobných výpovědí nejde o přímo realizovaný skutek oznámení nebo vysvětlení, takové výpovědi jsou vždy popisné, o ilokuci jen informují, protože svou formou k přímé realizaci pouze odkazují. V následujícím textu se budeme věnovat jednotlivým verbálním kategoriím manifestovaným v kanonickém performativně použitelném tvaru slovesa. Do jisté míry lze tedy náš příspěvek chápat jako komunikativně orientovanou pragmatickou interpretaci gramatických kategorií, o níž se zmiňuje Kořenský (1994).

1. Osoba

Zdánlivě zcela neproblematická je kategorie osoby. Protože konatelem příslušného skutku je osoba, která výpověď pronáší a mluvčí/produktor v řeči (promluvě) jedná primárně sám za sebe, je užití 1. os. sg. přirozené a defaultní (Austin, 1962, s. 60: „the utterer must be the performer“). Užití 1. os. pl. v případech, kdy je produktorem instituce (*obracíme se na Vás jakožto na našeho zákazníka; oznamujeme Vám, že od data...; žádáme cestující, aby... apod.*) je pouze jazykovou stylizací stejně jako tzv. autorský plurál modestiae (plurál majestátu pokládáme za historický relik), podstatná 1. os. je zde zachována. Zásadní důležitost 1. os. sg., která je v osobě mluvčího implicitně přítomna vždy, tedy i u výpovědi se slovesem v jiném tvaru nebo bez slovesa (primárně je mluvčí vždy *já* a singulární), se projevila ve vzniku tzv. performativní hypotézy (Ross, 1970), kdy se pro výpovědi bez explicitního vyjádření ilokuční síly předpokládala „hloubková“ performativní klauze tuto sílu vyjadřující. I když pozdější lingvistické práce ukázaly, že performativní hypotéza je neudržitelná (šlo zejména o nemožnost přisoudit větám v tomto hypotetickém tvaru pravdivostní podmínky, srov. např. Lycan, 1984), zdá se, že z pragmatického hlediska lze s „neviditelnou“ 1. osobou (nikoli však s neviditelnou performativní klauzí) počítat vždy – každá výpověď (ať psaná či mluvená) má svého produktora a stejně tak má viditelného (ve tvaru 2. os., popř. ve vyjádřeném indexu *ty*) nebo neviditelného adresáta. Jde ovšem skutečně jen o pragmatický předpoklad, nikoli o faktor, který by se v případech jako např. *Dnes je středa* promítal do sémantiky pronášené věty.

1.1. Užití tvaru 3. os. pl. ve formulacích *Jana B. a Jan C. oznamují / dovolují si oznámit, že...* lze považovat za frazeologizované útvary konvenčně ustálené pro danou specifickou varietu ilokučního aktu sdělení. V komunikátech ekonomického a právnického charakteru, které z hlediska ilokuce spojují funkci sdělovací a funkci v užším smyslu skutkovou, např. svolání valné hromady akciové společnosti, oznámení jejich výsledků nebo vyhlášení výběrového řízení, je standardní tvar 3. os. sg.: *Představenstvo akciové společnosti X. Y. svolává mimořádnou valnou hromadu* apod. Tento druh stylizace lze v ekonomické oblasti považovat za konvenci vyplývající z daného typu diskurzu, kdy produktor je singulární a konkrétní, reprezentuje však skupinu mluvčích zastoupenou názvem společnosti (firmy), která jakožto subjekt je nepersonální, nemůže tedy jednat personalizovaně, proto je ve formulaci namísto „neosobní“ 3. os. V případech jako *Děkan Fakulty ekonomické...vypisuje výběrové řízení* jde rovněž o konvencionalizovanou formuli, kdy je podstatné vyjádřit, že dané řečové jednání je exekucí jedné z pravomocí příslušejících zákonnou normou definované akademické pozici. (Pokud by taková výpověď měla být formulována v 1. os. sg., musela by mít podobu *Já, X. Y., jakožto děkan Fakulty ekonomické...vypisuji výběrové řízení* atd., což je vzhledem k současnému úzu sotva akceptabilní. Výpovědi se slovesem ve tvaru 2. os. otevřeně referující k adresátovi jsou omezeny rovněž na administrativní nebo legislativní diskurz a jsou projevem fungování nějaké instituce (Austin uvádí formulaci *You are hereby authorized to...*; Grepl příklad *Vyzýváte se, abyste se dostavil k projednání...*), je ovšem otázka, zda u nich jde o přímou realizaci aktu zplnomocnění nebo aktu výzvy. Protože oba uvedené příklady užívají tvarů s pasivním významem, jakožto řečové akty tedy pravděpodobněji adresáta informují o platném výsledku (*jste zplnomocněn, jste vyzýván*) aktu, který už proběhl, podobně jako *jste propuštěn, máte výpověď, jste zatčen*. (Podobné výpovědi navíc obsahují důležitou složku „skutkovosti“ v užším smyslu, kdy se sdělením adresátovi vytváří nová situace a produktor a adresát musejí být v nějakém institucionálně upraveném vztahu. Uvedené výpovědi rovněž mají pravdivostní podmínky.) Bez ohledu na tyto specifické, konvencionalizované a nepřiliš frekventované stylizace se jako základní projevuje 1. os. sg., protože fakt, že produktor/mluvčí je totožný s vykonavatelem příslušného řečového jednání, se jeví jako rozhodující.

2. Způsob

Pokud jde o slovesný způsob, už u Austina najdeme zjištění (1962, s. 56), že indikativ zde není indikativem, protože v performativně užitých výpovědích specificky nejde o popis nebo informování o realizované ilokuci; indikativní tvar zde neindikuje, nýbrž koná. Jde tedy jen o to, že příslušné sloveso je ve tvaru majícím podobu indikativu. Výpovědi bez slovesa explicitně realizujícího danou ilokuci (např. *Já zítra určitě přijdu* vs. *Slibuji, že zítra přijdu*) nebo výpovědi s imperativem, které mohou realizovat prakticky všechny variety direktivů (Austin je označuje jako primární výpovědi/ilokuce), mohou být pragmaticky/funkčně více či méně srovnatelné s explicitními performativy, protože však neobsahují onen explicitní realizátor své ilokuční síly, nejsou s nimi rovnocenné. Zejména u výpovědích s imperativem o jejich reálném vyznění rozhoduje nejen

situační kontext, ale také intonace, síla a zabarvení hlasu, jež mohou být adresátem subjektivně (dez)interpretovány. Tato gramaticky jednoznačná forma tedy může (ve spontánních mluvených výpovědích) mít pragmatické modifikace jako žádost, prosba, nařízení aj., to vše s přídatnými (opět pragmatickými) příznaky „nezdvořilost“, „manipulativnost“, „ironie“ apod., případně může interpretačně dojít jak k modifikaci imperativu, tak k modifikaci vnímané syntaktické konstrukce. Tj. např. visí-li na stěně ve veřejné knihovně nápis *Mluvte potichu*, nebude tato rozkazovací věta interpretována jako výzva k tomu, aby čtenář okamžitě začal mluvit, ale vzhledem k situaci jako upozornění se smyslem „jestliže mluvíte, mluvejte potichu“, stejně tak užití imperativu *Vítejte!* není primárně direktivní (i když tento význam samozřejmě není vyloučen, srov. např. *Vítejte všechny, kteří přijdou*), ale jde o idiomatizované vyjádření ve smyslu „budte vítáni, vítám/e vás“.

2.1. Jiná je situace u kondicionálu. Velmi časté jsou případy, kdy u sloves s potenciálem performativního užití kondicionál vystupuje v maticové (hlavní) větě, která je typickou složkou explicitní performativní formule, jako alternativa indikativu. Sloveso však nebývá nedokonavé, ale objevuje se jeho perfektivní protějšek. Protože jde o konstrukce velmi frekventované, objevují se někdy názory, že i takovéto konstrukce lze považovat za explicitně performativní (Ševčíková, 2009). Mezi konstrukcemi s indikativem a konstrukcemi s kondicionálem (navíc perfektivním) je však zásadní rozdíl: (potenciální) performativnost ve vlastním smyslu je vyhrazena pouze výpovědím obsahujícím 1. os. sg. prez. ind. imperf., protože pouze tehdy dochází ke koincidenci realizace výpovědi (aktu lokučního) a realizace obsahu příslušného slovesa, který naplňuje komunikační záměr mluvčího (aktu ilokučního). Navíc performativně použitelná slovesa jsou z hlediska své sémantiky *accomplishments* (viz níže v odd. 3.) a kondicionál už svou podstatou toto „dokonání“ nemožňuje. Další věcí je, že „podmíněnost“ je při užití kondicionálu přítomna vždy, byť implicitně. Vzdor tomu, že forma kondicionálu může být utvořena od každého slovesa, kondicionál imperfektiva v maticové větě vytváří výpovědi sice gramatické, jako ekvivalent výchozí výpovědi s indikativem však evidentně nepoužitelné:

- (6) *Oznamuji vám, že poslední termín zkoušky se překládá na 25. května. – Oznamoval bych vám, že poslední termín...*
- (7) *Nařizuji vám, abyste okamžitě odešli. – Nařizoval bych vám, abyste...*
- (8) *Slibuji vám, že se tím případem budu zabývat. – Sliboval bych vám, že... apod.*

Výpovědi jako (6) – (8) nemohou stát ve stejném kontextu, v jakém by se mohly vyskytovat původní performativně použitelné výpovědi, resp. je v podstatě nemožné zkonstruovat kontext, v němž by mohly smysluplně fungovat. Jestliže totiž je performativně použitelné sloveso realizátorem ilokuční síly, pak relativizace tohoto jejich zásadního sémantického rysu užitím kondicionálu likviduje opodstatnění použít je tak, jako by daný rys měl být realizován. Výpovědi s perfektivem akceptabilní jsou, srov.

- (9) *Teď bych vás požádal, abyste chvíli počkal. (vyjádření žádosti)*
- (10) *Navrhl bych vám účast na našem projektu. (vyjádření návrhu, nabídky)*

Neznamená to však, že jsou pragmaticky plně ekvivalentní výpovědím s indikativem. Protože takovéto věty s kondicionálem reprezentují, i když jen implikovaně, apodozi

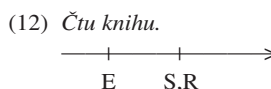
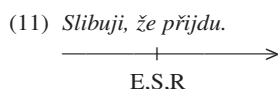
(srov. např. *Kdybyste měl zájem, navrhl bych vám účast na našem projektu*), podobné výpovědi užitím kondicionálu relativizují, a tudíž suspendují komunikační/ilokuční záměr mluvčího (*illocutionary point*). Ať jsou tedy podobné formulace jakkoli rozšířené (nejpravděpodobněji jako jedna z českých obdob tzv. *hedges*, modifikátorů smyslu výpovědi, srov. Frazer, 1975), nemohou být užity performativně.

3. Čas a vid

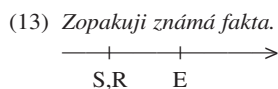
Kategoriemi času a vidu se budeme zabývat najednou, protože jejich uplatnění ve výpovědích, o něž v tomto příspěvku jde, od sebe v podstatě nelze oddělit. Význam času, konkrétně význam aktuální přítomnosti, je pro performativnost centrální a aktuální přítomnost je schopno vyjádřit pouze imperfektivum. Zásadní pak je výše zmíněný jev označovaný jako koincidence, tedy simultánní realizace promluvy a děje označovaného významem slovesa. Chápání koincidence však není zcela jednotné.

3.1. Spekuluje se o tom, zda koincidence je možná pouze u sloves nedokonavých, nebo zda ji lze očekávat i u dokonavých pojmenování ilokucí, u kterých se jinak primárně předpokládá pojmenovávání perlokucí. Např. Apresjanova studie z r. 1986 (kde se ovšem o koincenci nehovoří) uvádí, že performativní slovesa jsou vesměs rezultativa (protože řečový akt musí být realizován v úplnosti), a proto je Apresjan považuje za sémantická perfektiva. To ho vede k názoru, že v určitých kontextech mohou být i výpovědi s perfektivem performativní (např. *Ja poprošu vas vyjti*). Výslovně koincenci se věnují studie ukotvené v kognitivní lingvistice, resp. takové, které se snaží definovat ji výhradně ve vztahu řeči a mimojazykové skutečnosti, a to tak, že jde o případy, kdy situace, k níž sloveso referuje, se totálně realizuje (expiruje) simultánně s aktem výpovědi (Dickey, 2000). Jako námitka se uvádí, že mluvčí zpravidla není schopen identifikovat aktuální situaci dostatečně rychle k tomu, aby ji stačil verbálně vyjádřit simultánně s její realizací (srov. *ibid.*, s. 177: „coincidence is a relatively rare occurrence because a speaker usually cannot identify a situation as a totality quickly enough to express it verbally simultaneous to its occurrence“; podobně interpretovali některé případy užití prézentu už Leech a Svartvik, 1975, s. 64: „In most contexts, one rarely has the occasion to refer to an event begun and ended at the very moment of speech“). V této souvislosti se pak spekuluje o větší či menší míře koincidence a rovněž se předpokládá, že i dokonavá slovesa mohou být koincidenční (v nižší míře). Jde např. o ruská slovesa *ja zaměču, poprošu, povtorju* (poznámám, poprosím, zopakuji). To, že tyto tvary (jako ostatně i v češtině) mají futurální orientaci, se vysvětluje tak, že u nich nejde o predikci (tj. o popis budoucího děje), nýbrž o vyjádření vůle zaměřené na uskutečnění obsahu sdělení. Spekuluje se také o tzv. mentálních performativních (referujících k myšlenkovým procesům – *myslím, soudím*), kde je koincidence jakoby vždy přirozená (srov. Dickey, 2000, s. 180). Zde je nutno poznamenat, že u takových sloves ovšem odpadá rys verbální realizace, protože ta je v podobných případech vždy sekundární (a pak sloveso konvencionalizovanou formou informuje o probíhající nebo uskutečněné myšlenkové operaci; naproti tomu např. nedefektní prosba nevznikne, není-li

verbalizována), tj. samo označení „mentální performativum“ je zřejmě zavádějící. Zdá se, že chápání koincidence jako ztotožnění situace a výpovědi celou záležitost odvádí směrem, který nemůže mít oporu v jazykových faktech. Jestliže v centru našich úvah jsou výpovědi bezprostředně realizované v promluvách (písemná realizace i jakýkoli záznam je sekundární), musí u nich jít, jak již bylo řečeno, o vyjádření aktuální přítomnosti, kterou je schopno realizovat pouze imperfektivum. Aktuální přítomnost je tedy významem lokuce, jazykové realizace výpovědi. Ilokuce (intendovaný smysl výpovědi) se může realizovat v různých podobách, avšak pouze u výpovědi s imperfektivem vyjadřující aktuální přítomnost lokuce a realizovaná ilokuce splývají, koincidují. To, že výpověď s dokonavým slovesem může být více či méně pragmaticky ekvivalentní výpovědi se slovesem nedokonavým, popř. být z hlediska vyjadřovacích konvencí preferovaná, nijak nevynucuje, že nedokonavost a dokonavost (*ptám se – zeptám se, opakují – zopakují*) jsou zde na stejné úrovni. Pro postižení koincidence jakožto jádra performativnosti se nám jako adekvátnější jeví Reichenbachův dávno akceptovaný popis struktury slovesných časů pracující se třemi složkami: okamžik děje/události E (*point of event*), referenční bod R (*point of reference*) a okamžik promluvy S (*point of speech*) (Reichenbach, 1947, s. 287–297). Okamžik promluvy S je pro tzv. absolutní časové významy zásadní, protože stanovuje rozhraní mezi minulostí a budoucností. E může mít různou časovou extenzi, R představuje bod, z něhož je nahlížena složka E. U vyjádření aktuální přítomnosti referenční bod splývá s okamžikem promluvy; je pak specifikem performativně použitelných sloves, že v performativně užitých výpovědích splývá i s okamžikem děje. Dějem/událostí E je zde ilokuce a extenze E je vyčerpána lokucí, koinciduje s ní. Schematicky:

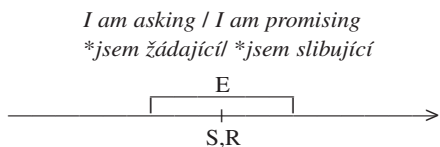

Popisnost výpovědi *Čtu knihu* je založena na disociaci E a S,R – aby mluvčí mohl smysluplně/nedefektně říci, že čte, musel se čtením začít už před okamžikem promluvy (jde o sdělení, avšak realizované neperformativně). Ke stejné disociaci by došlo u opakování výpovědi (11), proto by ztratila performativnost. (Srov. také příklady (1) a (2) výše.) Analogicky to pak platí pro výpovědi s futurální orientací, kdy však E na časové ose následuje po S,R, a takto jsou tedy interpretovatelné i výpovědi typu *poprosím vás, zopakují, dodám*, srov. (13). Vlastní ‚prosbu‘, ‚opakování‘, ‚dodatek‘ představuje propoziční obsah, který v okamžiku pronesení tvaru 1. os. dokonavého slovesa ještě nebyl vysloven.

3.1.1. Reichenbachovskou dekonstrukcí časových významů lze rovněž zdůvodnit, proč nemohou být performativní slovesné tvary v angličtině označované jako „present progressive/continuous“ (*asking, promising*). Tyto tvary a jejich nejbližší české ekvivalenty *žádající, slibující* by ve schematickém zobrazení vypadaly takto:

Při užití těchto slovesných tvarů výpovědní událost označuje řečovou činnost, která začala před okamžikem promluvy a bude pokračovat i po něm (mluvčí je „uprostřed“ této aktivity), lokuce a ilokuce zde tedy rovněž nekoincidují.

3.2. Apresjanův názor o rezultativní povaze performativně použitelných sloves však může být užít k vysvětlení sémantické povahy „aktu uskutečněného řeči“ – jakýkoli případ (token) performativního užití slovesa reprezentuje uskutečnění určitého řečového aktu. Pokud jde o pojem „uskutečnění“ (*accomplishment*), bývá viděn jakožto zásadní vlastnost telických sloves (v rámci sémantického pohledu na slovesný vid se tak označují slovesa, jejichž děj se rozvíjí k nějaké vnitřní hranici nebo dosažení určitého cíle; mohou být dokonavá i nedokonavá), srov. Comrie (1976, s. 44–48) a Lyons (1977, s. 710–712). Prohlásit, že performativní a ilokuční slovesa jsou z hlediska sémantického perfektiva tantum, ovšem nelze, protože vzhledem k jejich gramatickým vlastnostem (zejména tvoření budoucího času a kombinovatelnost se slovesy fázovými) jde o imperfektiva. Důsledkem sémantických vlastností performativních a ilokučních sloves v češtině (i v dalších slovanských jazycích) však je, že při deskripci ilokucí a informování o perlokucích (perlokučních efektech ilokučních aktů) mohou být užitá jak nedokonavá, tak dokonavá slovesa. Dvojice jako *oznamovat/oznámít*, *upozorňovat/upozornit*, *nařizovat/nařídít*, *navrhovat/navrhnout*, *objednávat/objednat* apod. mohou být považovány za vidové dvojice (sémantické ekvivalenty), protože jejich distribuce při popisování nebo reprodukování řečových aktů nemá omezení. Perfektiva ovšem nemohou být užitá performativně.

4. Závěr

V tomto článku jsme se zaměřili na specifické rysy, které lze vysledovat u verbálních gramatických kategorií, vystupuje-li příslušné sloveso ve tvaru 1. os. sg. ind. prez. imperfekta akt. ve výpovědi užitě performativně. Ukazuje se, že výše uváděná specifika jsou u kategorií osoby a způsobu podmíněna přímou performativností, nikoli naopak. Forma výpovědi (včetně uvedeného slovesného tvaru) a sémantika slovesa jsou nutnou, ne však postačující podmínkou performativnosti – performativní je užití, nikoli výpověď jako taková. Mezi formou výpovědi a její ilokuční platností není žádný defaultní vztah, jedna a táž výpověď může mít, v závislosti na okolnostech, za nichž je pronesena, různou ilokuční platnost (srov. také Hirschová, 2002b, 2009). Naproti tomu kategorie vidu a především času mohou být pro performativnost zdrojem. Jak ukazuje využití pojmu koincidence, kritéria (přesněji kritérium) performativnosti je možné/nutné hledat nikoli ve výpovědi samé, nýbrž v kontextu, protože jedině ten umožňuje rozeznat specifickou časovou koincidenci lokuce a ilokuce, která je pro performativnost výpovědi podmínkou podstatnou.

LITERATURA

- APRESJAN, Ju. D. (1986): Performativy v grammatike i v slovare. *Izvestija AN SSSR: Serija literatury i jazyka*, 45, s. 208–223.
- AUSTIN, J. L. (1962): *How to Do Things with Words*. London – Oxford – New York: Oxford University Press.
- COMRIE, B. (1976): *Aspect*. Cambridge – New York – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.
- DICKEY, S. M. (2000): *Parameters of Slavic Aspect: A Cognitive Approach*. Stanford: Center for the Study of Language and Information Publications.
- FRAZER, B. (1975): Hedged performatives. In: P. Cole – J. L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*, 3. New York – Oxford: Oxford University Press, s. 187–210.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HAIČOVÁ, E. (2000): Presupozice, alegace a akomodace. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzálie a specifika*, 2. Brno: Masarykova univerzita, s. 123–129.
- HEIM, I. (1991): On the projection problem for presupposition. In: S. Davis (ed.), *Pragmatics: A Reader*. London – Oxford – New York: Oxford University Press, s. 397–405.
- HIRSCHOVÁ, M. (2002a): Lokuce. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 253–254.
- HIRSCHOVÁ, M. (2002b): Tzv. performativní paradox a důsledky jeho (ne)řešení pro popis typů ilokučních funkcí. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzálie a specifika*, 4. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 177–188.
- HIRSCHOVÁ, M. (2009): Speech acts in Slavic languages. In: S. Kempgen – P. Kosta – T. Berger – K. Gutschmidt (eds.), *Die slavischen Sprachen: Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung, 1 / The Slavic Languages: An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation, 1*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 1055–1090.
- KAMP, H. – REYLE, U. (1993): *From Discourse to Logic, 1, 2*. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers.
- KOŘENSKÝ, J. (1994): Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 81–89.
- KOSCHMIEDER, E. (1934): *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie: proba syntezy*. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- LEECH, G. – SVARTVIK, J. (1975): *A Communicative Grammar of English*. Harlow: Longman.
- LYCAN, W. G. (1984): *Logical Form in Natural Language*. Cambridge – London: The MIT Press.
- LYONS, J. (1977): *Semantics*, 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- REICHENBACH, H. (1947): *Elements of Symbolic Logic*. New York – London: Collier-Macmillan.
- ROSS, J. R. (1970): On declarative sentences. In: R. A. Jacobs – P. S. Rosenbaum (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham – Toronto – London: Ginn and Company, s. 222–277.
- SEARLE, J. R. (1969): *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SEARLE, J. R. (1976): A classification of illocutionary acts. *Language in Society*, 5, s. 1–23.
- SEARLE, J. R. (1979): *Expression and Meaning*. Cambridge – London – New York – Melbourne: Cambridge University Press.
- ŠEVČÍKOVÁ, M. (2009): *Funkce kondicionálu z hlediska významové roviny*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK.

Katedra českého jazyka PedF UK
M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1
<milada.hirschova@pedf.cuni.cz>